

KATUS LÁSZLÓ

A NEM MAGYAR NÉPEK NACIONALIZMUSÁNAK JELLEMVONÁSAI ÉS SZEREPE A SOKNEMZETISÉGŰ MAGYARORSZÁGON

A magyar történettudománynak az elmúlt 15 évben a nacionalista szemlélet leküzdése terén tett egyik legjelentősebb lépése volt, midőn szakított azzal a felfogással, mintha az 1918 előtti polgári Magyarország nemzetállam lett volna, s elismerte annak *soknemzetiségű* voltát. Ennek a ténynek az elvi elismeréséből származó következményeket igyekeznek történészeink az egyes részletproblémák gyakorlati kutatásában is szem előtt tartani. Az is kétségtelen, hogy mindez számos vonatkozásban még csak igény és jószándékú igyekezet, s a soknemzetiségű Magyarország fejlődésének részletjelenségei

feltárásában alkalmazott módszereink mélyén még mindig öntudatlanul is ott lappanganak a magyar szupremácia és nemzetállam ideológiájának maradványai.

A magyar nacionalizmus történeti-kritikai vizsgálata során nem szabad szem elől tévesztünk azt a körülményt, hogy a soknemzetiségű Magyarországon szükségképp *többféle nacionalista ideológia* élt egymás mellett, egymással küzdve, de egyúttal szoros kölcsönhatásban is. E nacionalista ideológiák kritikai elemzése csak akkor lehet eredményes, ha feltárjuk azt a konkrét gazdasági-társadalmi struktúrát, melyből fakadtak, ha megállapítjuk alapjukat és hordozójukat, s tartalmukat és funkcióikat ezekhez viszonyítva értékeljük.

Kétségtelen, hogy a szóban forgó ideológiák mind a burzsoá nacionalizmus valamelyik válfaját képviselik; hordozóik a polgári vagy azokat pótló, azok szerepét játszó osztályok és rétegek; céljuk a nemzeti piac, az egységes és független nemzetállam létrejöttének és a nemzeti burzsoázia uralmának elősegítése. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején szükségszerű történeti folyamat volt a soknemzetiségű Magyarország valamennyi népének nemzetivé válása, tehát nacionalista ideológiájának kialakulása is. Ez az alapvető azonosság azonban nem moshatja el azokat a lényeges eltéréseket, amelyek annak következtében jöttek létre, hogy az egyes népek tőkés fejlődése és nemzetivé válása bizonyos fokig eltérő körülmények és történeti adottságok közt, eltérő utakon ment végbe.

Történettudományunk a részletkutatások eredményeinek általánosítása alapján a soknemzetiségű Magyarország népei nemzetivé válásának két alapvető típusát különböztette meg. Ezekből — a hallgatóság előtt ismeretes — megállapításokból kiindulva szeretnénk most röviden összehasonlítani a nacionalista ideológia két típusát: az uralkodó nemzet, illetve a magyar liberális nemesség és burzsoázia, valamint az elnyomott népek nacionalizmusát.

A magyar uralkodó osztályok és a nem magyar népek nacionalizmusának alakulásában, egymáshoz való viszonyában, s a soknemzetiségű ország egészének fejlődésében betöltött funkciójuk tekintetében első közelítésre *két nagy korszakot* különböztethetünk meg: a polgári forradalom előtti és az azt követő időszakot. Az 1849 és 1861, ill. 1867 közötti időszakot átmenetnek tekinthetjük, amelynek során a nacionalizmus két típusa egymáshoz való viszonyában és funkciójában lényeges változás, eltolódás, bizonyos mértékig szerepcserére történt.

A korszak szakértőinek elhangzott felszólalásai felmentenek a *polgári forradalom előtti korszak magyar nacionalizmusának* részletes jellemzése alól. Csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy e nacionalizmus hordozója, a liberális magyar középnemesség, ebben az időszakban — jelentős feudális korlátai ellenére is — haladó szerepet játszott nemcsak a magyar nép, hanem az országban lakó valamennyi nép fejlődése szempontjából is. A nacionalizmus mindig egy kibontakozó nemzeti mozgalom ideológiai vetületeként jön létre, ezért mindig a szóban forgó nemzeti mozgalommal, illetve az azt hordozó osztályokkal összefüggésben kell értékelni.

A reformkori magyar nemzeti mozgalom előtt három főfeladat megoldása állott: 1. a polgári átalakulás végrehajtása; 2. a nemzeti függetlenség kivívása; 3. a nemzetiségi kérdés rendezése. A három szorosan összefüggő probléma közül az első kettő — tehát a soknemzetiségű Magyarországnak független polgári állammá való átalakítása — mind a fejlődés objektív rendjében, mind a korabeli magyar nemzeti mozgalom gyakorlatában és ideológiájában elsődleges szerepet játszott, s velük szemben csak másodlagos fontosságú volt az a kérdés, hogy milyen legyen a létrehozandó polgári állam határain belül élő népek egymáshoz való viszonya. Az egykori magyar politika nacionalista hibái paradox módon éppen abból származnak, hogy nem ismerték fel a nemzetiségi kérdés igazi természetét és fontosságát, hanem a polgári átalakulással, az egyéni polgári szabadságjogok megadásával azt is automatikusan megoldhatónak vélték.

A türelmetlen nacionalizmus jegyei azonban — véleményem szerint — 1849 előtt sem kizárólagosaknak, sem dominálóknak nem tekinthetők a magyar nemzeti ideológiában, s ezek a másodlagos negatív vonások nem homályosíthatják el annak alapvető pozitívumait, melyek a magyar nemzeti mozgalom és az azt vezető osztályok haladó történeti szerepéből következnek. A jobbágyfelszabadítás, a polgári demokratikus átalakulás, a feudális abszolutizmus megdöntése valamennyi itt élő nép közös érdeke volt. A magyar nemzeti mozgalom hivatva volt valamennyi magyarországi nép fejlődése útjából elhárítani a feudális gátakat, s megteremtteni nemzetivé válásuk és nemzeti fejlődésük kedvezőbb alapfeltételeit. A soknemzetiségű Magyarország fejlődése szempontjából a magyar liberális középnemesség nemzeti ideológiáját, legalábbis az ellenzéki politika vezetőinek megfogalmazásában — a türelmetlen nacionalizmus jegyeinek jelentkezése ellenére is — ekkor még pozitívnak, előremutatónak minősíthetjük.

Ez a körülmény természetesen nem változtat azon, hogy a magyar nemzeti ideológia már az akkori formájában sem volt alkalmas a soknemzetiségű állam valamennyi problémájának megoldására, mert kizárta a nem magyar népek önálló nemzeti létének elismerését, bár objektíve — szinte akarata ellenére — elősegítette azok nemzetévválási folyamatának kibontakozását.

A *nem magyar népek nacionalista ideológiájában* — éppen a helyzeti előnyben levő magyar nacionalizmus támadó fellépésének hatása alatt — a három főkérdés viszonyának másképp alakult: a *nemzetiség kérdése* *lsődleges szerepet játszott*, néha összhangban a másik kettővel, de néha — éppen a legkritikusabb pillanatokban — azok rovására előtérbe nyomulva, s azoktól elszakadva.

A nem magyar népek nemzeti ideológiájának haladó vonásai — 1848 előtt — általában nem annyira a forradalmi társadalmi átalakulás és az abszolutizmus elleni harc vonalán bontakoztak ki, mint inkább elsősorban a nemzeti kultúra, nyelv és irodalom kiépítése, és a nemzeti egyenjogúságra irányuló első politikai követelések megfogalmazása terén. E jelenség okát a nemzetiségi mozgalmaknak még a magyarénál is fejlettebb gazdasági-társadalmi bázisában, a kis számú egyházi és világi értelmiség vezetőszerepében, a polgári csírák gyengeségében és a feudális elnyomatás viszonyaiban kell keresnünk. Ez a belső gyengeség magyarázza azt, hogy jogos nemzeti kívánságait egyrészt feudális formákban nem fogalmazták meg (feudális kiváltságok védelme, rendi nemzetként való elismertetés, egyházi önkormányzat stb.), másrészt kivívásukhoz külső erőknél kerestek támaszt: a határon kívül élő testvérnépeknél, vagy éppen a magyar mozgalom ellen taktikai szövetséget ajánló bécsi udvarnál.

Az 1840-es évektől kezdve csaknem valamennyi nemzeti mozgalomban megfigyelhető ugyan a társadalmi haladás alapkérdéseinek felvetése irányában való fejlődés, de ennek a haladóbb nemzeti ideológiának a hordozója, a kis számú radikális polgári értelmiség általában nem bizonyult elég erősnek és következetesnek ahhoz, hogy a kritikus pillanatokban döntő befolyást gyakorolhasson a nemzeti mozgalmak menetére.

1848 és 1849 viharában a szembenálló nemzeti mozgalmak haladó erői mégis felismerték az alapvető érdekazonosságot a közös ellenséggel, a feudális reakció erőivel szemben. Ez a felismerés azonban egyiknél sem vált a nemzeti ideológia tartós és domináló mozzanatává, s egyes széles látókörű politikusok kivételével nem hatott döntően a nemzeti közvélemény alakulására.

A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig eltelt másfél évtized fontos átmeneti időszak a nacionalista ideológiák és a nemzetiségi politika gyakorlatának fejlődése szempontjából. Az eljövendő szakkutatások egyik legérdekesebb feladata, hogy megállapítsa: 1848—1849 tanulmányainak felismerése miért nem válhatott a nemzetiségi kérdés rendezésének kiindulópontjává a soknemzetiségű polgári Magyarországon; hogy a magyar nacionalista ideológia miért nem őrizte meg, fejlesztette tovább korábbi haladó vonásait; hogy éppen ellenkezőleg, miért sikkadtak el belőle ezek a haladó vonások és miért vált benne kizárólagosan uralkodóvá a nemzetállami fikció és a sovinszta demagógia. A válasz lényegét történetírásunk már megadta, de a részletek kimunkálása — éppen a nacionalizmus szempontjából — még hátra van.

1867-ben a polgári forradalom felülről való lezárásával, és a nemzeti függetlenség kérdésének kompromisszumos megoldásával a magyar nemzeti ideológia tartalmát alkotó három alapvető probléma közül az első kettő lekerült a napirendről. A magyar uralkodó osztályok nacionalizmusa ekkor vesztette el végképp korábbi haladó vonásait, ekkor vált szinte kizárólagos tartalmává a nemzetiségi kérdés reakciós kezelése: a magyar nemzetállam erőszakos kiépítésére, a magyar szupremácia biztosítására irányuló, s a nem magyar népek nemzeti létét tagadó sovinszta politika. Ennek társadalmi okai ma már közismertek: 1849 és 1867 közt a magyar nacionalizmus hordozója, a liberális közép-nemesség elvesztette minden haladó társadalmi szerepét, s politikájának egyetlen célja saját feudális eredetű uralkodó pozíciójának fenntartása volt, a fokozódó társadalmi és nemzeti elnyomás segítségével. Ugyanakkor nem volt oly erős és önálló magyar kis-és középpolgárság, amely a magyar nacionalista ideológiát a megváltozott viszonyok követelményeinek megfelelően továbbfejleszthette, annak demokratikus elemeit megőrizhette volna. A magyar nacionalizmus ettől kezdve a soknemzetiségű Magyarország egészének fejlődése szempontjából egyértelműen *negatív* szerepet játszott.

A reformkori magyar nacionalizmusnak a társadalmi haladás szempontjából pozitív szerepét — a kiegyezés és a magyar emigráció felbomlása után — bizonyos mértékig, s természetesen erősen megváltozott körülmények között a nem magyar népek nemzeti ideológiája vette át.

A saját nemzeti piac és az önálló nemzeti állam megteremtése előtti korszakban a magyarországi nem magyar népek nemzeti mozgalmi még *felfelé haladó tendenciát*

mutattak, jogos nemzeti célkitűzéseikért harcoltak. Ha ez a felfelé haladó tendencia a belső és külső akadályok következtében nem is volt egyenes vonalú, hanem meg-megtört, e mozgalmaknak mégis többé-kevésbé haladó jelleget kölcsönzött nemcsak a nemzeti célkitűzések, hanem a társadalmi fejlődés területén is. A nemzetiségi burzsoáziák követelték Magyarországon soknemzetiségű állam voltának elismerését és ennek megfelelő berendezését; kollektív nemzetiségi jogok megadását; a területi önkormányzat valamely formáját; a dualizmus rendszerével szembe fordulva a Monarchiát autonóm nemzeti területek föderációjává kívánták átalakítani. Kétségtelen, hogy mindez a nemzetiségi kérdésnek igazságosabb, a soknemzetiségű állam sajátos viszonyainak megfelelőbb megoldását jelentette, mint a magyar uralkodó osztályok nemzetállami koncepciója. A nemzeti célkitűzéseikért folyó küzdelmet — különösen a kiegyezést követő években, majd pedig a századfordulótól ismét fokozódó erővel — összekapcsolták a közélet általános demokratizálódásáért, a polgári demokratikus átalakulás továbbfejlesztéséért vívott harcra, sőt némely esetekben bizonyos szociális követelésekkel is (parasztbirtok védelme stb.). Elég csak utalnunk a nemzetiségi képviselők klubjának parlamenti szereplésére az 1860-as és 1870-es években, a horvát nemzeti párt 1871-es programjára, az 1869-es szerb becskereki programra, a román Memorandumra, az 1895-ös nemzetiségi kongresszus határozatára, a szlovák Illas cikkeire stb.

Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy burzsoá nacionalizmusokról van szó, annak természetes velejáróival, negatívumaival. A nemzeti türelmetlenség, sőt sovénizmus vonásai, a nemzeti gyűlölködés mestorságos felszításának jelenségei itt is egyre növekvő mértékben jelentek meg. De ezek a negatív vonások még nem váltak kizárólagosan uralkodóvá, még nem elsőlegesen, s nem adnak reakciós jelleget az egész nemzeti ideológiának. Ezek a lényegében véve kispolgári jellegű nacionalizmusok többé-kevésbé szorosan összefonódnak a kispolgári demokrácia még haladó elemeivel. A demokratikus követeléseket nem tekinthetjük pusztán taktikai fogásnak vagy demagógiának sem. A magyar közélet félféudális intézményeinek és formáinak lerombolása, a polgári demokrácia fejlesztése a nemzetiségek kis- és középburzsoáziájának objektív érdeke. Az adott nemzetközi viszonyok között Magyarország nem magyar népei csak a demokratikus szabadságjogok térhódításától, a közélet általános demokratizálódásától remélhettek kedvezőbb feltételeket nemzeti fejlődésük és küzdelmük számára.

Ennek az érdekközösségnek az alapján jött létre a kiegyezés után az a — sajnos rövid életű — együttműködés a nemzetiségi pártok és a még őszintén haladó magyar függetlenségi baloldal között a nemzetek közötti megbékélés és a demokratikus fejlődés előmozdítása érdekében, melynek szép emléke az 1870-es függetlenségi-nemzetiségi alap-törvény.

Ha az ismertetett jelenségek okait keressük, elsősorban az egymással szembenálló nacionalizmusok osztályalapjaiban jelentkező különbségeket, a magyarok és nemzetiségek társadalmi szerkezete közti eltéréseket kell alaposan szemügyre vennünk. Ezen a téren még nagy feladatok vannak történettudományunknak, s most csak legfeljebb néhány mozzanatot villanthatunk fel.

A feudális felszámolása, a tőkés termelési viszonyok uralkodóvá válása lényegesen eltérő hatást gyakorolt a különböző típusú nemzeti mozgalmakra. A saját feudális uralkodó osztállyal, feudális politikai intézményekkel vagy rendi kiváltságokkal rendelkező népek (1. típus: magyarok, horvátok, erdélyi szászok, s bizonyos tekintetben a szerbek is) a polgári forradalom előtt jelentős helyzeti előnnyel rendelkeztek, s nemzeti mozgalmuk éppen e feudális intézményekre támaszkodva erőteljesen kibontakozott, az ártermelő nemesség, vagy más feudális kiváltságokat élvező polgári vagy polgári funkciójú réteg vezetésével (szász és szerb kereskedők, egyházi értelmiség, honoráciorok). A számottevő feudális uralkodó osztállyal és intézményekkel nem rendelkező népek (2. típus: szlovákok, románok, ukránok és részben a szerbek) nemzeti mozgalmának mind anyagi, mind politikai bázisa igen korlátozott volt, ezért az 1848 előtt csak a kulturális vonalon bontakozhatott ki teljes mértékben.

A polgári forradalom után lényegesen megváltozott a helyzet. Az 1. típusú népek nemzeti fejlődését a feudális maradványok túlsúlya, a feudális osztályok vezető szerepe reakciós irányba terelte. Nacionalizmusuk hordozója egy hanyatló, haladó szerepét elvesztett, s a letűnt termelési viszonyokban gyökerező osztály lett, amely a nemzeti ideológiát és a nemzeti harc hagyományos és új eszközeit saját osztályuralmának biztosítására, túlélt feudális eredetű kiváltságainak védelmére használta fel (magyar és horvát nemesség, szász patriciusok, szerb magas klérus). Mindez természetesen a nemzeti ideológia haladó és demokratikus elemeinek részleges vagy teljes elszakadásával járt. A 2. típusú népek nemzeti mozgalmát viszont éppen ekkor bontakozhatott ki teljes lendületével, mert ehhez a jobbágyfelszabadítás megteremtette a szükséges gazdasági

és társadalmi, a polgári jogrend pedig a politikai alapot. A belső feudális maradványok koloncával nem terhelt nemzeti mozgalom mögött nagy kispolgári tömegek zárkóztak fel (kisbirtokos parasztság). A nacionalizmus hordozója egy feltörekvő osztály, a kialakuló nemzetiségi burzsoázia volt, amelynek viszonylag szabadabb fejlődése előtt ekkor nyílt meg az út. Ez az osztály a kiegyezést megelőző és követő két évtizedben még minden burzsoázia törvényszerű fejlődési útjának felfelé ívelő szakaszát járta, szerepe még feltétlenül haladó, előremutató.

E feltörekvő nemzetiségi burzsoáziák belső összetétele és társadalmi elhelyezkedése is lényegesen eltért a magyarétól. Ennek megvilágítására igen alkalmasak *Balázs Béla* megállapításai a magyar társadalom 1849 utáni fejlődésének fő sajátosságairól. Kétségtelen, hogy mind a magyarság, mind a nemzetiségek polgárosodása sajátos, felemás, megtört vonalú úton ment végbe, a törés azonban különbözőképpen következett be, különböző következményekkel járt.

A polgári forradalom felülről való befejezése a magyar feudális uralkodó osztály legfelsőbb rétegének kedvezett, s a nagyburzsoáziával szövetkezett nagybirtokos osztálynak vezető szerepet biztosított a polgári Magyarországon is. A nagybirtokos-nagytőkés uralkodó osztály túlsúlya lehetetlenné tette, hogy a magyar középrétegek — elsősorban a kispolgárság — önálló társadalmi és politikai erővé váljanak, s ez végzetes volt a polgári demokrácia szempontjából is. A magyar kis- és középpolgárság haszonélvezője lett a porosztas fejlődésnek, s a reakciós nagybirtok és nagytőke politikai befolyása alá került, mindenekelőtt átvette annak nacionalista ideológiáját. Ugyanakkor mély szakadékok támadt egyrészt a középrétegek, másrészt a forradalmi demokratikus hagyományokat tovább ápoló szegényparasztság és proletariátus között.

A nemzetiségeknél viszont 1849-ben a forradalmi demokrácia erői nem semmisültek meg, sőt éppen előtérbe nyomultak, befolyásuk megerősödött. Ugyanakkor a bécsi ellenforradalommal szövetséges reakciós erők (elsősorban a főpapság) hosszú időre elszigetelődtek, s irányító befolyásukat a nemzeti mozgalomra nem is nyerték többé vissza. A jobbágyfelszabadítás létrehozta ezeknek a parasztnépeknek a polgári földtulajdonát és zömükben kisbirtokos paraszttokkát tette őket. A nemzetiségi területeken — Dél-Magyarország kivételével — a mezőgazdaság tőkés fejlődése igen lassú és kínos volt, ennek következtében a nemzetiségi kis- és középparasztság felbomlása, a belső polgári osztályellentétek kialakulása is jóval később és kisebb mértékben ment végbe, mint a magyar és német parasztság körében (részben a szerbek is ide sorolhatók). A polgári társadalom szélső osztályai — a nagyburzsoázia és a proletariátus — általában hiányoztak, vagy csak igen csökövényesen voltak kifejlődve.

A nemzetiségi burzsoáziák felső rétege (főleg nagykereskedők) nem tudott igazi nagyburzsoáziává átalakulni, s a XX. század elejéig nem is beszélhetünk tulajdonképpeni nemzetiségi nagytőkéről, s az ezután sem fejlődött ki — a magyar vagy német nagytőkéhez viszonyítva — számottevő mértékben. Ebben a tekintetben igen nagy jelentőségű a Monarchia, ill. Magyarország egységes tőkés piaca kialakulásának hatása a nemzetiségek tőkés fejlődésére, burzsoáziájuknak a feudalizmus korában létrejött csíráira. A feudális-kori árutertermelés és áruforgalom viszonyai között egyes nemzetiségeknél viszonylag számottevő tőkeképződés történt főleg a kereskedelem (szerb, horvát, szász és román kereskedők), kisebb részben a manufaktúra-ipar területén (szászok). Ez a kereskedelmi tőke a gazdasági széttagoltság viszonyai közt uralkodó szerepet játszott a helyi piacon. Az 1840-es évektől kibontakozó ipari forradalom, a közlekedés és szállítási forradalma (vasút, gőzhajózás), s ezzel párhuzamosan az össznemzeti piac kialakulása halálos csapást mérterre a nemzetiségi kereskedőtökre, amely nem tudott versenyre kelni az összpiacon uralkodó osztrák—magyar nagytőkével, zömében nem tudott átalakulni ipari tőkévé, vagy ha igen, kénytelen volt az uralkodó nemzetek nagyburzsoáziá jához asszimilálódni.

A nemzetiségi burzsoáziák felső rétege tehát általában nem tudott kinőni a középpolgárság, a kistőke keretei közül. Nem lett haszonélvezőjévé a kiegyezés után gyors lendülettel kibontakozó magyarországi porosztas tőkés fejlődésnek sem. A dualizmus gazdasági bázisa — a Délvidék kivételével — nem kedvezett a nemzetiségi területek gazdasági fejlődésének, s azok legtöbbje a porosztas fejlődés előnyeit nem élvezte, csak hátrányait érezte. A nemzetiségi agrártársadalmak tőkés fejlődésében a legtöbb esetben nem is beszélhetünk porosz útról, inkább a fejlődés egyéb, de igen korlátozott mértékben kibontakozó útjairól (szabad paraszti, balkáni út, ill. ezeknek különböző helyi módosulásai). A nagyipari fejlődésből kimaradt nemzetiségi burzsoáziák számára csupán a tőkefelhalmozódás kezdetlegesebb, korlátozottabb forrásai álltak nyitva: a paraszti kisárutertermelés hasznának lefölözése, saját parasztságának kizsákmányolása a termény- és állatkereskedelmen, az uzsora különféle formáin, majd a helyi hitel-szervezeten és szövetkezeti hálózaton keresztül.

Mindez a nemzetiségi mozgalmakat vezető falusi és kisvárosi középburžoázia rendkívül szoros és intenzív gazdasági és társadalmi kapcsolatát eredményezte a kis- és középparasztsággal. Hasonlóan szoros és közvetlen szálakkal fonódott a parasztsághoz a nemzetiségek értelmisége is, amely az állami hivatalokból kiszorulva, zömében szintén nem felfelé, a magyar uralkodó osztályok felé, hanem lefelé, saját népének túlnyomóan kispolgári jellegű tömegei felé volt kénytelen társadalmilag és politikailag orientálódni — ha nem akart teljesen elszigetelődni. A nemzetiségi társadalmak körében tehát nem történt meg az a szakadás a középrétegek és a nép alsóbb rétegei között, ami a magyar polgári demokrácia sorsát megpecsételte. E szoros gazdasági és társadalmi kapcsolatok révén a nemzetiségi buržoázia politikailag befolyása alá tudta vonni saját néptömegeit, s nemzeti célkitűzéseiért vívott harcában mozgósítani tudta azokat. Ez volt a gazdasági és társadalmi alapja a *nemzetiségi mozgalmak és nacionalizmusok kispolgári demokratikus jellegének*, s ez tette lehetővé a polgári demokrácia egyes haladó elemeinek továbbélését bennük.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a nemzetiségi buržoáziák és népük közti kapcsolat alapjában véve *tökés jellegű* volt, tehát a burkolt vagy nyílt kizsákmányoláson alapult. A nemzetiségi társadalmakon belüli tökés osztályellentétek kibontakozása azonban meglehetősen lassan haladt, s megbújt a nemzeti ellentétek mögött, amelyeknek alapját egy sokkal élesebb és elsődlegesebb gazdasági és társadalmi ellentét képezte. A magyar nagybirtok és a nemzetiségi parasztság, az osztrák—magyar nagytőke és a nemzetiségi kistőke, valamint nemzetiségi proletariátus ellentéte fontosabb és szembeötlőbb volt, mint a nemzetiségi gazdag- és szegényparasztság, közép- és kispolgárság közötti belső ellentét. Kétségtelen, hogy az 1880-as évektől ezek a belső osztályellentétek is jelentkeztek a nemzetiségi mozgalmak körében, s a nemzetiségi buržoáziák negatív tulajdonságai a népiükhöz való viszonyban is egyre inkább érvényesültek. Fokozatosan lemondtak a néptömegek mozgósításáról, a politikai passzivitás terére visszavonulva, inkább saját gazdasági pozícióik kiépítésén dolgoztak. Mindezzel párhuzamos volt a nemzeti ideológiák demokratikus elemeinek fokozatos elhalványulása.

A század utolsó évtizedében csaknem minden nemzetiségnél szakadás következett be a liberális középburžoázia és a radikális kispolgárság között. A *radikális kispolgári demokratikus irányzatok* azonban a századforduló idején elég erősnek bizonyultak arra, hogy átvegyék a nemzeti mozgalmak irányítását, vagy legalábbis elérjék azok megélénkülését, fellendülését (szlovák hlasisták és a „malá revolucia”, a szerb radikalizmus és kispolgári szocialisták, a horvát haladó párt és a szerb—horvát koalíció stb.).

A nemzetiségi társadalmak szerkezetéről elmondottak magyarázhatják egyrészt a kispolgári demokratikus irányzatok szoros kapcsolatát a kibontakozó nemzetiségi munkásmozgalmakkal, programjuk többé-kevésbé szocialisztikus színezetét, ugyanekkor — a másik oldalon — a kispolgári befolyás erős érvényesülését e munkásmozgalmak vezetésében. Itt kell keresni végül a magyarázatát annak a körülménynek is, hogy a felbomló soknemzetiségű Monarchia helyét elfoglaló nemzeti államok megalakulása 1918—1919-ben a széles néptömegeket megmozgató *nemzeti forradalmak* útján ment végbe. E nemzeti forradalmak azonban mindvégig megmaradtak a polgári forradalom keretei közt: lépéseket tettek a hiányos polgári demokratikus átalakulás befejezésére (földreformok, erősen nacionalista színezettel), s megvetették a kelet-európai agrárdemokráciák alapjait, de mégsem nőttek át szocialista forradalomba, mint Magyarországon.

Csak legáltalánosabb vonásaikra redukálva, sőt sematizálva vázolhattuk azokat a problémákat, melyekre a kimerítő és megnyugtató választ a soknemzetiségű Magyarországnak nem magyar népei nemzeti mozgalmainak és nacionalista ideológiájának elemzése, a nemzetiségi társadalmak belső szerkezetének alapos feltárása adhat.